

Сергій Троян

КОЛОНІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКИХ МАНДРІВНИКІВ, КУПЦІВ І МІСІОНЕРІВ У 40–80-Х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ

У середині й другій половині ХІХ століття активно розгорталася німецька колоніальна пропаганда. Активну участь у ній взяли німецькі мандрівники, купці та місіонери. Вони часто поєднували мандрівки і подорожі з науковою, просвітницькою, навчальною і колоніальною пропагандою. Окремі проекти були спрямовані безпосередньо до владних кіл кайзерівської Німеччини і навіть справили помітний вплив на піднесення колоніальної пропаганди і колоніальну діяльність офіційного Берліна в останні десятиліття ХІХ століття.

Ключові слова: Німеччина, колоніальна пропаганда, мандрівники, купці, місіонери, Африка, Океанія, Південна Америка.

Упродовж 40–80-х років ХІХ ст. на території німецьких земель, а потім Німецької імперії, відбувався процес активного формування ідеології колоніалізму. Складовою його частиною стало піднесення колоніальної пропаганди. Дієву участь у ній взяли численні німецькі мандрівники та місіонери, які часто поєднували мандрівки та подорожі не тільки з науковою, просвітницькою, навчальною, але й колоніально-пропагандистською діяльністю. Окремі з їхніх проектів були спрямовані безпосередньо до владних кіл кайзерівської Німеччини і навіть справили помітний вплив на піднесення колоніальної пропаганди та практичні кроки офіційного Берліна на поприщі колоніальної політики в останні десятиліття ХІХ ст.

Уже в 1871–1883 рр. автори багатьох публіцистичних робіт, присвячених проблемам колоніалізму, все голосніше вимагали конкретних дій, спрямованих на завоювання кайзерівської Німеччиною власних колоній. Зокрема дослідник Африки Г. Рольфс закликав: “Будемо діяти швидко, поки не пізно” [5, s. 364].

Поштовх до активізації і піднесення колоніальної пропаганди дали опубліковані в 1878–1883 рр. роботи уже згадуваних мандрівників Вебера, Рольфса, Мальтцана, дослідника Центральної Африки Нахтігала, виступи і доповіді німецьких купців Вермана і Людеріца та багато інших. Їхні описи мандрівок заокеанськими землями і країнами, які містили багато цікавих і свого роду унікальних матеріалів про життя, побут, традиції племен і народів, що там проживали, одержали поширення і були популярними в Німеччині. Треба мати на увазі, що німецькі дослідники добре бачили ті численні труднощі, з якими доведеться зустрітися європейцям при колонізації та освоєнні нових земель.

Так, Рольфс, вивчивши арабську мову й іслам, упродовж 1855–1879 рр. здійснив кілька подорожей по Африці й дослідив низку країн. У своїх доповідях з вивчення і дослідження Африки він детально зупинився на внеску, який зробили німці у 1870–1875 рр. [2]. Мандрівник зазначив, що європейці повинні відігравати важливу роль у майбутній історії африканських народів. Важливе місце він відводив Німеччині, яка для того, щоб зайняти провідні позиції в Європі та у світі, повинна заволодіти колоніями на ще не зайнятій території африканського континенту.

Цікаві спостереження політичної, господарської та культурної ситуації у країнах Центрального Судану (басейн оз.Чад) напередодні колоніального поділу Африки здійснив під час своїх експедицій у 1969–1879 рр. і виклав у книзі “Судан і Сахара” Г. Нахтігаль. Результати шестирічної подорожі дослідника слід оцінити досить високо. Г.Нахтігаль побував у країнах, розташованих на південний захід і північний схід від оз. Чад, а у 1872 р. першим з європейців відвідав Багірмі у пониззі р. Шарі. Він вперше познайомив Європу з величезним районом Африки, де зосереджувалися важливі торговельні шляхи, що вели на північ – до Середземного моря і на південь – до дельти Нігера. Німецький мандрівник намалював яскраву і правдиву картину становища народів Центрального Судану в період, який безпосередньо передував завершенню колоніального поділу Африки. На думку Г. Нахтігала, знайомство африканців з цивілізацією не повинно порушувати природного ходу справ і характерного для них внутрішнього розвитку [3, с. 6].

Після повернення з африканської експедиції, Г. Нахтігаль був обраний головою Берлінського африканського товариства, яке організаційно оформилося у 1878 р. Йому передувало створене у 1873 р. Товариство з дослідження Екваторіальної Африки. Головним завданням очолюваної Нахтігальом організації була наукова підготовка майбутньої німецької колоніальної експансії. У 1882 р. мандрівник одержав призначення на пост німецького консула у Тунісі, а в 1884 р. став імперським комісаром у Верхній Гвінеї. Саме Г.Нахтігаль проголосив протекторат кайзерівської Німеччини над Того і Камеруном, ставши першим губернатором цих колоніальних володінь.

Активним прихильником закеанських колоніальних загарбань у 70-х рр. XIX ст. виступав німецький мандрівник Е. Вебер. Починаючи з 1872 р., він вимагав створення німецьких колоніальних володінь у Південній Африці. У 1875 р. Вебер направив кайзеру Вільгельму I і рейхсканцлеру Бісмарку лист з пропозицією не тільки захопити бухту Делагоа на південно-східному африканському узбережжі, але й задовольнити “дуже сильне бажання бурів” до проголошення німецького протекторату над Трансваалем [4, с. 543]. 13 червня 1876 р. кайзер відповів відмовою, що не охолодило колоніального пориву Вебера, і наприкінці 1870-х років він знову виступив з колоніальними проектами стосовно заморських територій.

У 1878 р. Е. Вебер, на основі своєї подорожі по Африці у 1871–1875 рр., видав двотомну роботу “Чотири роки в Африці”. Розкидані на сторінках цього твору роздуми про колоніальну політику, дослідник звів воедино в 1879 р. у брошурі “Розширення німецької господарської області”. Вона була написана на основі зробленої ним доповіді у Берлінському союзі торгової географії 29 квітня 1879 р., яку Е. Вебер присвятив детальному і аргументованому обґрунтуванню необхідності німецької колоніальної експансії.

Центральне місце у поглядах Вебера займає питання про територію для заснування “Нової Німеччини”. Розвиваючи свої думки, викладені рейхсканцлеру Бісмарку ще у 1875 р., автор другою батьківщиною німецьких емігрантів назвав, перш за все, Південну Африку. Він вважав її однією з найбагатших країн земної кулі ще до масового відкриття і промислової розробки золота та алмазів. У книзі “Чотири роки в Африці” Е. Вебер змалював природу і багатства Трансваалю, не зупиняючись ні перед якими перебільшеннями. Він писав, що за своєю родючістю тамтешні землі “не поступаються ні дельті Нілу, ні преріям американського Заходу, ні чорноземним районам центральної і південної Росії”. Їх клімат є одним з краших у світі, мінеральні багатства невичерпні, а за покладами металевих руд і, особливо, золота з ними не може зрівнятися жодна інша країна [5, s. 332]. Стосовно останнього, Вебер ніскільки не перебільшував, і в його праоті дуже швидко переконалися всі. Основою

майбутнього процвітання Трансваалю, де проживають “брати по крові” – бури, повинно стати, як вагомо зауважував німецький мандрівник, поселення там німців-емігрантів. Наступним кроком став би аншлюс бурів Німеччиною і на цій основі виникла величезна імперія “Нова Німеччина”. Шляхом “мирного приєднання” і “купівлі” території туземців, вона швидко змогла б розширити свої кордони за рахунок португальських володінь (тобто Анголи і Мозамбіку), Мадагаскару і т. д. і стала би країною мільйонерів [6, s. 345–351].

Е. Вебер добре розумів, що на шляху втілення розроблених ним планів стоїть Англія. Він порівнював Британську імперію з “жирним бульдогом”, який “ситий і задоволений сидить перед наповненою шматками м’яса мискою, не в силах жерти все сам, однак не хоче підпустити до м’яса жодну з голодних і худих дворняг, які бродять навколо”. Друге порівняння Е. Вебера носить більш поетичний характер. Він писав, що “Англія, подібна до біблейського ангела з вогняним мечем, [У Першій книзі Мойсея, де мова йде про вигнання Адама і Єви з Едемського раю, сказано: “І вигнав Господь Бог Адама. А на схід від Едемського раю поставив херувима і меча полум’яного, який обертався навколо, щоб стерегти дорогу до дерева життя” (Біблія. – UBS 1978 – U.V. V 053 UK. – с. 4)] стоїть перед воротами південноафриканського раю і ревниво відганяє всіх, хто намагається туди проникнути” [7, s. 338]. Тому, коли у 1877 р. англійці окупували Трансвааль, Е. Вебер визнав ілюзійність і нездійсненність своїх планів. Але боротьба бурів за незалежність, їх перемога над англійськими військами біля г. Маджуба знову відродили його надії і Е. Вебер з новими силами став закликати до створення “Нової Німеччини” у Південній Африці [8, s. 38–39].

Якщо південноафриканські проекти Вебера були спрямовані проти Великої Британії, то його плани стосовно Південної Америки, у випадку намагання їх здійснити, зустріли б різку відсіч з боку США. Е. Вебер пропонував, щоб німецький уряд з метою відхилення потоку німецької еміграції у Південну Америку уклав з урядами південноамериканських держав ряд договорів про надання особливо сприятливих умов для німців, які там поселяються [За німецькими статистичними даними з Німеччини в Центральну та Південну Америку впродовж 1871–1883 рр. щорічно виїжджало від 1241 до 5604 чол. (див.: ЦДВІА РФ. – Ф. Німеччина. – №432. – Оп. I. – Спр. 3075. – Арк. 16)]. Про характер цього втручання Німеччини у справи суверенних держав Південної Америки досить ясно говорить наступне зауваження Е. Вебера: “При цьому треба буде тримати напоготові німецький військово-морський флот” [9, s. 557]. На його думку, величезні, але малонаселені простори Аргентини, Уругваю, Парагваю, Болівії (публіцист Н. Грюневаль пізніше також пропонував об’єктом німецької колонізації вибрати Еквадор) повинні поступово повністю перейти в німецькі руки. Завершенням цього процесу стало би створення Сполучених Німецьких Штатів Південної Америки [10]. Зрозуміло, ці фантастичні проекти Е. Вебера, як і план створення “Великої Німеччини” анонімного автора, не могли знайти цілковитого схвалення у Бісмарка, який, у першу чергу, був континентальним політиком-прагматиком.

Одними з перших організацій, котрі за своєю спрямованістю не були колоніальними, проте справляли суттєвий вплив на розвиток німецької колоніальної експансії, стали місіонерські товариства. Вони були провідниками німецького впливу в заморських країнах задовго до офіційного початку колоніальних загарбань і зробили певний внесок у формування деяких принципів та ідей колоніалізму, розвиток колоніальної пропаганди. Обіцяючи, як нагороду за обернення в християнство, право на одержання різних благ на небі, присипляючи пильність і послаблюючи волю туземних народів до опору, місіонери надавали дуже велику послугу колонізаторам у справі забезпечення найсприятливішої політичної ситуації для майбутніх анексій. Можна з повним

правом стверджувати, що Німецька Східна і Південно-Західна Африка були класичним прикладом того, як християнські місіонерські товариства багаторічною діяльністю створили передумови для колоніального підкорення цих територій. Місіонерські організації прагнули перетягнути на свій бік більше африканців, бо “ідея Бога” повинна була допомогти їм тримати місцеве населення у покорі.

Разом з тим, місіонерський рух необхідно розглядати не тільки з точки зору класових, але й загальнолюдських цінностей [11, с. 82–83]. Місіонерам доводилося довго жити серед корінного населення різних країн і виходити з соціально-економічної і політичної дійсності. Серед них були не тільки священики, але й лікарі, вчителі, філологи, етнографи, географи, археологи. Вони зробили певний внесок у розвиток культури й освіти в Африці та Океанії, у ряді випадків співчували боротьбі корінного населення проти рабства і гноблення, допомагали африканським народам врегулювати міжетнічні та міжплемінні конфлікти, виступали посередниками під час переговорів з білими колоністами, збирали багато цінних з наукової точки зору відомостей з історії, культури, географії жителів заморських територій.

Німецькими місіонерами-першопрохідцями в Африку були члени Рейнського місіонерського товариства, які у 1842 р. заснували протестантську колонію в Південно-Західній Африці. Через п'ять років на території Того почали працювати представники протестантського Північнонімецького місіонерського товариства Бремена і Гамбурга. Там же, а також у Камеруні в той час зміцнювало свої позиції Базельське місіонерське товариство. Місіонерські колонії були створені в 1869 році на сході Африки – в Узамбарі й на Занзібарі. Напередодні перших колоніальних загарбавень священики, монахи і монахині 495 протестантських і католицьких місіонерських відділень, більшість з яких були створені в Африці, брали безпосередню участь у проведенні німецької колоніальної політики за допомогою ідеологічного впливу на свідомість африканських народів [12].

Поряд з “просвітництвом” місцевого населення у пронимецькому дусі місіонерські товариства самостійно організовували торгово-акціонерні колонізаційні компанії. У 1864 р. місіонери створили в Німеччині компанії з капіталом понад 700 тис. марок для ведення торгівлі з країнами Африки. У 70-х роках вони з'єдналися з утвореними німецькими комерційними підприємствами “Місіон Гандельс-Акцієнгезельшафт” і спільно почали займатися різними торговельними операціями [13, с. 3]. Утвердження місіонерських центрів німецької протестантської і євангелістської церков на території Африки здійснювалося з метою ведення торгівлі, розвідки колоніальних дій європейських сусідів, визначення “вільних” земель, забезпечення воєнних експедицій необхідною інформацією, а також створення “культурних” організацій (церков, релігійних шкіл, лікарень тощо). Вони мали сприяти формуванню у місцевого населення психології покори і переконання в неминучості та необхідності колоніального німецького господарювання на їхній споконвічній території.

Починаючи з 1880 р., Рейнське місіонерське товариство стало відкрито вимагати німецької експансії у Південно-Західну Африку. Завдяки діяльності рейнських місіонерів і незважаючи на протидію англійців, уже на той час установився добрий зв'язок з Ангра-Пекеною. Керівник Рейнського місіонерського товариства у Вупперталі Ф. Фабрі, використовуючи своє особисте знайомство з віце-канцлером О. Штольбергом-Вернігероде, отримав доступ у міністерство закордонних справ і на початку травня 1880 р. зробив там доповідь про свої плани стосовно Південно-Західної Африки. Напевно він справив вплив на слухачів, бо у записній книжці одного з референтів МЗС про західне узбережжя Африки було занотовано: “Увесь відрізок узбережжя від

Чорного мису до Уолфіш-Бей, швидше всього, до цього часу не захоплений жодною іноземною державою... Було б добре, якби німецький корабель зробив огляд і спостереження на місці. Але ми ні в якому випадку не повинні втратити гирло р. Грейт-Фіш, яким слід постійно користуватися, як і Олександр-Бей (це ще раз підтверджує зацікавленість німецького уряду в майбутньому підприємстві купця Людеріца в районі Ангра-Пекени – С. Т.)” [14, с. 27].

Фабрі й надалі прагнув здійснити свої плани відносно півдня Африки. Саме завдяки йому наприкінці 1881 р. міністерство закордонних справ надало кошти і можливість інженеру К. Хепфнеру для поїздки, “метою якої служила розвідка покладів руди у Південно-Західній Африці” [14, с. 28]. У той час були прогнози щодо великих природних багатств цієї території. Так, за розрахунками доктора Зедбера, “Африка – справжня країна золота, але видобуток його поки що відносно мізерний внаслідок того, що ця частина світу ще мало колонізована європейцями”, але вона “швидко піде вгору”, як тільки розпочнуть експлуатацію “африканських золотих запасів” [15].

Для швидшого втілення в життя своїх планів стосовно Південно-Західної Африки, Фабрі прагнув використати новостворену організацію – Західнонімецький союз колонізації та експорту (1881 р.). Крім цього товариства в Німеччині на рубежі 70–80-х рр. XIX ст. виникає цілий ряд інших колоніальних організацій. Так, у кінці 1878 р. географ Яннаш заснував Центральний союз торгової географії і сприяння німецьким інтересам за кордоном. Органом союзу і одним з рупорів колоніальної пропаганди став журнал “Експорт”. У цьому ж році організаційно сформувалося Берлінське африканське товариство, головою якого був обраний відомий мандрівник Г. Нахтігаль. Своє головне завдання товариство Нахтігалья вбачало у науковій підготовці умов для успішного здійснення в майбутньому німецьких колоніальних загарбань. Через рік у Лейпцигу була створена ще одна подібна організація – Союз торговельної географії і колоніальної політики.

Діяльність різного роду колоніальних союзів, товариств, експедицій стала невід’ємною складовою частиною завершального етапу переходу до безпосередньої колоніальної політики. Уже до середини 1880 р. в Німеччині налічувалося з десятків колоніальних союзів тільки загальнонімецького значення, кількість їх членів досягла приблизно 6 тисяч [16]. Крім того, в Африці тільки в 1881 р. працювало 45 німецьких експедицій [17, с. 51]. Утворення колоніальних об’єднань вело до матеріалізації і прискорення практичного втілення в життя ідей колоніалізму. Однак головну роль в організаційно-пропагандистській діяльності у першій половині і середині 80-х рр. XIX ст. відіграв заснований у 1882 р. Німецький колоніальний союз (НКС). На той час він був найбільш чисельною і впливовою організацією, яка займалася колоніальною пропагандою. До його складу поступово вливалися інші подібного роду союзи і товариства. Виникнення НКС свідчило про те, що ідеї і дух колоніалізму охопили досить широкі верстви німецького суспільства, особливо різні групи буржуазії та інтелігенції. Його створення означало, що колоніальний рух у Німеччині нарешті одержав справжній організаційний та ідеологічний центр.

Загалом можна підсумувати, що поштовх до різкого піднесення колоніальної пропаганди в Німеччині та її переходу до реалізації колоніальних планів дала діяльність численних німецьких мандрівників, підприємців і місіонерів. Особливо помітним явищем стала поява книги Фабрі “Чи потрібні Німеччині колонії?” у 1879 р. Наступні п’ять років, за свідченням “Кельніше Цайтунг”, були періодом посиленої і безперервної колоніальної пропаганди [18]. У результаті на середину 80-х рр. XIX ст. країна була охоплена справжньою “колоніальною лихоманкою” і стояла на порозі вступу на шлях офіційної колоніальної політики.

Список використаних джерел

1. *Unsere Zeit.* – 1882. – Bd. 2. – № 9. – S. 364.
2. *Rohlfs G.* Neue Beitrage zur Entdeckung und Erforschung Afrika's / G. Rohlfs. – Lpz., 1876 (Cassel, 1881).
3. *Нахтигаль Г.* Судан и Сахара: Результаты шестилетнего путешествия в Африке / Г. Нахтигаль; Пер. с нем. – М., 1987.
4. *Weber E.* Vier Jahre in Afrika: In 2 Bde / E. Weber. – Lpz., 1878. – Bd. 2. – S. 543.
5. *Weber E.* Vier Jahre in Afrika. Bd. 2. / E. Weber. – S. 332 u.w.
6. *Ibid.* – S. 345–351.
7. *Ibid.* – S. 338.
8. *Idem.* Die Erweiterung des deutschen Wirtschaftsgebiets. – Lpz., 1879. – S. 38–39.
9. *Idem.* Vier Jahre in Afrika. Bd. 2. – S. 557.
10. *Ibid.*
11. *Актуальные проблемы истории колониализма (“круглый стол”)* // Новая и новейшая история. – 1989. – № 4. – С. 82–83.
12. *Deutschland als Kolonialmacht. Dreißig Jahre deutsche Kolonialgeschichte.* – В., 1914. – S. 255–256, 287–288.
13. *Сборник консульских донесений.* – 1900. – Вып. 1. – С. 3.
14. *Дрекслер Х.* Юго-Западная Африка под германским колониальным господством. 1884–1915 / Х. Дрекслер; пер. с нем.: А. С. Балезин; предисл.: С. Нуйома; отв. ред. и авт. предисл.: А. Давидсон. – М.: Наука, 1987.
15. *Новое время.* – 23.08.1879. – С. 504.
16. *Allgemeine Zeitung.* – 5.07.1883.
17. *Zimmermann A.* Op. cit. – S. 51.
18. *Kölnische Zeitung.* – 7.01.1884.

Сергей Троян

КОЛОНИАЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НЕМЕЦКИХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ, КУПЦОВ И МИССИОНЕРОВ В 40–80-Х ГОДАХ XIX ВЕКА

В середине и второй половине XIX века активно разворачивалась немецкая колониальная пропаганда. Активное участие в ней приняли немецкие путешественники, купцы и миссионеры. Они часто сочетали путешествия с научной, просветительской, учебной и колониальной пропагандой. Отдельные проекты были направлены непосредственно к властным кругам кайзеровской Германии и даже оказывали заметное влияние на подъем колониальной пропаганды и колониальную деятельность официального Берлина в последние десятилетия XIX века.

Ключевые слова: Германия, колониальная пропаганда, путешественники, купцы, миссионеры, Африка, Океания, Южная Америка.

Serhiy Troyan

COLONIAL ACTIVITY OF GERMAN TRAVELERS, MERCHANTS AND MISSIONARIES IN 40–80 YEARS OF THE 19TH CENTURY

In the mid and late nineteenth century German colonial propaganda actively deployed. German travelers, merchants and missionaries took active participation in it. They often combined trip and travel with scientific, educational, training and colonial propaganda. Some projects were sent directly to the power circles of the Kaiser's Germany and even had a noticeable effect on the growth of colonial propaganda and colonial activity of official Berlin in the last decades of the nineteenth century.

Key words: Germany, colonial propaganda, travelers, merchants, missionaries, Africa, Oceania, South America.